

BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİ VƏ ONLARIN TƏDRİSİ HAQQINDA

Giriş. Bədii təsvir vasitələri bədii dilin ən mühüm tərkib hissəsidir. Sözlün məcazi mənası əsasında yarandığına görə bədii təsvir vasitələri ədəbiyyatşünaslıqda *məcəzlar* da adlanır. Məcəzlar yazıçı üçün xüsusi bir rol oynayır. Onlar kəmiyyət yox, keyfiyyət göstəricisidir. Məcəzların əsər üçün dəyəri o halda olar ki, oxucu onu anlaya bilsin. Məcəzlardan istifadə etməklə yazıçı yeni-yeni ifadələr yaradır, sözlərə yeni mənalar verməyə çalışır, bədii dilin zənginləşməsinə kömək edir, təsvir obyektinə öz nəzərində verdiyi qiyməti daha asan verə bilər. Dilimizdə məcazi mənada işlənən sözlər çoxluq təşkil edir. Məcəzlar əsasən iki predmetin, əşyanın, hadisənin, heyvanın, quşun, otun, çiçəyin, insanın bir-biri ilə qarşılaşdırılması vasitəsi ilə əmələ gəlir.

Məcəziləşmə sözün əsas, ilkin həqiqi mənasından əlavə məcazi mənalar kəsb etməsidir. Məcəzlar haqqında müxtəlif fikirlər verilmişdir. Məcəz “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”ndə: “Bir hadisə haqqında aydın, parlaq təsəvvür vermək üçün yazıçı onu başqa bir hadisəyə məxsus səciyyələndirir” [1, s. 111]. M.C.Paşayev, P.Xəlilov “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” kitabında göstərib: “Məcəz yaratmaq üçün iki məfhumun qarşılaşdırılması, müqayisəsi mütləq lazımdır” [3, s. 81].

Hər hansı bir sənət əsərində: bəstəkarlıqda musiqidən, rəqqaslıqda bədən hərəkətlərindən, rəssamlıqda rənglərdən məharətlə istifadə olunduğu, ona gözəllik verdiyi kimi, bədii əsəri də gözəlləşdirən epitetlər, təşbehlər, metaforalar, metonimiyalar, simvollar bu kimi məcəzlərdir.

Məcəzlar iki yerə ayrılır: sadə məcəzlar, mürəkkəb məcəzlar. Sadə məcəzlərə epitet və təşbeh, mürəkkəb məcəzlərə isə metafor, metonimiya, sxekdoxa və s. daxildir.

Ədəbiyyat fənni üzrə kurikulum standartlarına baxdıqda görürük ki, 5-ci sinifdən başlayaraq heca vəznli şeirlərdə, sadə süjetli bədii nümunələrdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək şagirdlərdən tələb olunur. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin şagirdlər tərəfindən daha yaxşı mənimsənilməsi sinifdən-sinif keçdikcə bədii nümunələr vasitəsi ilə daha da dərinlən mənimsənilir.

Azərbaycan, eləcə də dünya ədəbiyyatında ən çox istifadə olunan sadə məcəzlərdən biri epitetdir. *Epitet* yunan sözüdür, mənası əlavə deməkdir. Sözü qüvvələndirici başqa bir sözün-təyinin əlavə edilməsinə epitet deyilir. Əlavə olunan söz təyinedici funksiya daşdığı üçün epitet bədii təyin də adlandırılır. 5-ci sinif ədəbiyyat dərslində epitet haqqında şagirdlərə məlumat verilir. Müəllim epiteti şagirdlərə izah edərkən fənlərarası inteqrasiyadan istifadə edə bilər. Aşağı siniflərdə şagirdlər ibtidai formada cümlə üzvləri haqqında məlumata sahib olurlar. Müəllim bu məlumatdan istifadə edərək bədii təyini adi qrammatik mənada işlənən təyin arasındakı fərqi şagirdlərə izah edə bilər. Məsələn, “dəmir qapı” və “dəmir yumruq” söz birləşmələrində birinci birləşmədəki “dəmir” sözü həqiqi mənada işlənib. İkinci birləşmədəki “dəmir” sözü isə məcazi mənada işləndiyi üçün bədii təyin, yəni epitet hesab olunur.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, bütün epitetlər təyin olduğu halda, bütün qrammatik təyinlər epitet hesab olunmur.

Bədii təsvir vasitələri içərisində mühüm yer tutan sadə məcəzlərdən biri də təşbehdir. Təşbeh ərəb sözüdür, “oxşatma”, “bənzətmə” deməkdir. Odur ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bənzətmə termini də işlənir. Bədii əsərdə bir əşya, yaxud hadisənin müəyyən əlamətə görə özündən daha qüvvətli başqa əşya, yaxud hadisəyə bənzədilməsi təşbeh adlanır. Unutmaq lazım deyil ki, böyük sənətkarların əsərlərində bənzətmə heç zaman məqsəd olmamış, fikri, ideyanı daha dolğun, daha emosional şəkildə oxucuya çatdırmaq vasitəsinə çevrilmişdir.

Təşbehlər iki yerə ayrılır: *mükəmməl və müfəssəl təşbehlər*. Təşbehin dörd ünsürü-bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması və bənzətmə əlaməti ilə yaranan təşbehlər müfəssəl təşbehlər adlanır. Məsələn, “Araz göz yaşıtək süzülür, axdı”. Burada bənzəyən-Araz, bənzədilən-göz yaşı, bənzətmə qoşması-tək, bənzətmə əlaməti-süzülüb, axmaqdır. Bədii əsərdə çox vaxt məzmunu daha da qüvvələndirmək üçün bu məfhumlardan ikisi-bənzətmə qoşması və bənzətmə əlaməti işlədilir. Belə bənzətmələrə isə mükəmməl təşbeh deyilir. Məsələn, “üzü günəş”, “qaşı hilal”, “ürəyi buz” və s. Bəzən haqlı olaraq şagirdlər mükəmməl təşbehlərlə epitetləri fərqləndirə bilmirlər. Onlar arasındakı fərq bundan ibarətdir ki, mükəmməl təşbehlərə rahatlıqla bənzətmə qoşmalarını əlavə etmək mümkün olur. Epitetlərdə isə bu mümkün deyil və eyni zamanda epitetlərdə birinci tərəf təyin olmalıdır. “Lal səhra” və “səhra laldır” (səhra lal kimidir) birləşmələrində birinci birləşmə epitet, ikinci isə təşbehdir.

5-ci sinif ədəbiyyat dərslində epitet və təşbeh haqqında məlumat verilmiş və heca vəznli şeirlərdə şagirdlərdən onları tapmaq tələb olunur. Ə.Cavadın “Azərbaycan, Azərbaycan”, Ə.Tudənin “Yaşayanlar görəcəkdir”, S.Vurğunun “Çinarın şikayəti”, “Ceyran” şeirləri təşbeh və epitetlərlə zəngin olan rəngarəng bədii poeziya nümunələridir.

Laçının var, tərmanın var,
Çoxlu şirin dastanın var. (Ə.Cavad)

Qarabağın yaylağını
Məşə örtmüş duman kimi. (Ə.Tudə)

Yerdən ayağını quş kimi üzüb,

⁹¹ ADPU-nun magistrantı. sona.meherramova123@gmail.com

Yay kimi dartınıb, ox kimi süzüb. (S.Vurğun)

*Lal sərhəddə Araz ancaq,
Haray çəkir insan kimi.* (Ə.Tudə)

*Od kimi istiqanlı, seltək dəliqanlıyam,
Həyat qədər qədiməm, torpaq qədər şanlıyam.* (B.Vahabzadə)

Mürəkkəb məcazların ən çox yayılmış növlərindən biri metafordur. *Metafor* yunan sözü olub, köçürmə deməkdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında metafor sözü istiarə termini ilə də ifadə olunur. İstiarə də ərəbcə köçürmə mənasına uyğun gəlir. Əşyanın müəyyən əlamətinin başqa bir əşya, varlıq üzərinə köçürülməsinə metafor deyilir. *Arandan yaylağa tələsir yağış.* Bu misrada insana məxsus olan tələsmək əlaməti yağışın üzərinə köçürülmüş, amma insanın adı çəkilməmiş, başqa sözlə desək, insan sözündən, yəni bənzədildəndən istifadə edilməmişdir. Bir əşyanın əlaməti müqayisə əsasında başqa bir əşya üzərinə köçürülmüşdür. Təşbehdə müqayisə olunan tərəflərdən hər ikisi iştirak etdiyi halda, metaforda yalnız birinin adı çəkilir. Göründüyü kimi, atılan məfhumu və kimi qoşmasını əlavə etməklə metaforu təşbehə çevirmək mümkündür.

Metaforda əlamətlə onun köçürüldüyü əşya arasında birbaşa bağlılıq olmur. Məsələn: *Buludlar ağlayır.* Burada buludlar sözü ilə ağlayır sözü arasında birbaşa bağlılıq yoxdur. İnsanın ağlaması buludun üzərinə köçürülmüş, dolayısı yolla buludun ağlaması insanın ağlamasına bənzədilmişdir. Ümumiyyətlə, epitet, təşbeh və metafor bənzətmə əsasında yaranan məcazlardır.

Orta məktəb dərslərində metaforun işləndiyi bədii poeziya örnəkləri çoxdur. Təhlil üzərində iş zamanı bədii təsvir vasitələrini seçmək və onların əsərin gözəlliyinin-rolunun artmasındakı rolunu aydınlaşdırmaq şagirdlərdən tələb olunur.

*Yağış yağır, rəqs eləyir gur damlalar,
Sıra-sıra, inci-inci nur damlalar.* (M.Müşfiq)

*Dindi yol üstündə qoca bir çinar:
Şairim sənə bir şikayətim var...* (S.Vurğun)

Yaşıl köynəyini geyinir meşə... (S.Vurğun)

*Sığımb Kəpəzin yaşıl qoynuna,
Uyuyur dağların maralı Göy göl.* (Ə.Cəmil)

Bədii dildə bir hadisənin, anlayışın, predmetin adının həmin həyat hadisəsi haqqında bizim şüurumuzdakı təsəvvürlərlə bağlı olan başqa adla əvəz olunmasına *metonimiya* deyilir [1, s. 104]. Metonimiya yunan sözüdür, addəyişmə deməkdir. *Salon güllür gözlərdəki min bir maraqla* misrasında şair adamlar, salondakılar əvəzinə, salon sözünü işlətməklə addəyişmə etmiş-metonimiya yaratmışdır.

Metonimiyaların dörd növü fərqləndirilir:

1. Vəziyyətə görə
2. Hadisələrə görə
3. Yərə görə
4. Mənsubiyyətə görə

Vəziyyətə görə metonimiyada vəziyyətin məcazi mənası onun xarici təzahürünü göstərir. Məsələn, “beli qırılıbdır”, “kitab əlindən düşmür” və s.

Hadisəyə görə metonimiyada hadisəni göstərmək üçün bu hadisənin bağlı olduğu iş vasitəsi göstərilir. Məsələn, “ürəyimə ox batırdı”, “iti gözləri var” və s.

Mənsubiyyətə görə olan metonimiyalarda mənsubiyyət əsas götürülür. Məsələn, “Füzulini sevirəm”, “Lermantovu oxuyuram” və s.

Şagirdlər ilk baxışda metafor və metonimiya anlayışlarını bir-birinə bənzədirlər. Metaforda qarşılaşdırılan tərəflər əslində bir-birindən uzaq predmetlərdir və onlar arasında şərti əlaqə yaradılır. Metonimiyada isə qarşılaşdırılan tərəflər bir-birinə yaxın predmetlərdir və onlar arasındakı əlaqə məhz yaxın predmentlərin əlaqəsidir. “Ağaclar danışır” və “Bakı danışır. Birinci nümunədə metafor vardır. Ağac və insan sözləri bir-birindən uzaq anlayışlardır. Başqa sözlə insana məxsus danışmaq əlaməti ağaclara köçürülüb. İkinci nümunədə isə metonimiya vardır və orada qarşılaşdırılan Bakı və insanlar bir-birinə yaxın olan anlayışlardır.

Orta məktəb dərslərində verilən bədii əsərlərdə işlənən metonimiyalar:

*Nə yatmışan, qoca vulkan, sənlinləyəm,
Ayağa dur, Azərbaycan, sənlinləyəm.* (M.Araz)

Mənə gəl-gəl deyir Təbriz, Miyana... (S.Rüstəm)

*Sən çıxdın qarşıma duzla, çörəklə,
Təbrizim, Təbrizim, aman Təbrizim.* (S.Rüstəm)

...Güləcxən hər bir zaman,
Azərbaycan, Azərbaycan! (S.Vurğun)

Sinekdoxa metonimiyanın bir növüdür. Bir əlamətin bütöv bir predmeti, hissənin tam əvəz etməsi prinsipinə əsaslanır. Q.Zakirin satıralarının birində tənqid hədəfi olan məmura saqqalının ortasını qırxdığı üçün Yarımсаqqal adı verməklə sinekdoxa yaratmışdır:

Görsən tanımzasan Yarımсаqqalı,
Çıxıb əndazədən dövləti, malı.

Simvol yunanca “simbolon” sözüdür, mənası şərti əlamət, işarə, rəmz deməkdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında simvol əvəzinə rəmz terminindən də istifadə edilir. Rəmz ərəb sözüdür, işarə ilə müəyyən fikir ifadə etmək mənasını bildirir. Bədii əsərdə bir sözlə müəyyən fikrin üstüörtülü şəkildə ifadə olunmasına simvol deyilir. Simvolun mahiyyəti belədir ki, üzde hər hansı bir əşyadan danışılır, əslində isə tamam başqa anlayış nəzərdə tutulur. Nədən söhbət getdiyini oxucu əsərin məzmununa əsasən tapa bilər. Fikrin bu cür-üstüörtülü şəkildə ifadəsi oxucunu düşünməyə vadar edir, müəllifin əsl niyyətinin üzə çıxması isə ona estetik zövq verir.

R.Rzanın “Çinar ömrü” şeirində çinar əyilməzlik, məğrurluq, torpağa, kökə bağlılıq rəmzi kimi yadda qalır:

Fırtınada, qasırğada
əyilmədi.

Acizlik, qorxu nədir-
bilmədi.

Yaşadı çinar kimi...

Nəticə. Bədii təsvir vasitələrinin orta məktəbdə öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda göstərilən təriflərə və nümunələrə əsasən belə bir qənaətə gəlirik ki, məcazlar dilin daxili gözəlliyini, onun bütün incəliklərini ifadə edən, obrazlı dilə çevirən, ifadəlilik imkanlarını artıran vasitələrdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978, 199 s.
2. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 2009, 201 s.
3. Paşayev M. C., Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1972, 279 s.
4. Rəfil M. Ədəbiyyatşünaslığa giriş. Bakı, 1958, 274 s.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, 2016, 208 s.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, 2017, 240 s.
7. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, 2018, 208 s.
8. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, 2018, 208 s.
9. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, 2018, 224 s.

Açar sözlər: epitet, təşbeh, metafor, metonimiya, simvol

Ключевы слова: эпитет, сравнение, метафора, метонимия, символ.

Key words: epithet, comparison, metaphor, metonymy, symbol

Xülasə

Füzulidən tutmuş S.Vurğuna, B.Vahabzadəyə qədər bütün sənətkarlarımız bədii dilin, bədii sözün güdrətindən istifadə etmişlər. Bədii təsvir və ifadə vasitələri yazıçının, şairin oxucusuna çatdırmaq istədiyi fikri daha rəngarəng, daha oxunaqlı edir.

Bədii təsvir vasitələri ilə biz daha çox lirik və epik növdə rastlaşırıq. Orta məktəbdə şagirdlərə bədii təsvir vasitələrinin tədrisi onların şairin və ya yazıçının oxucusuna çatdırmaq istədiyi fikri dərindən duymağa və nəzəriyyə ilə bağlı anlayışları mənimsəməyə kömək edir.

Резюме

От Физули до С.Вургуна, Б.Багабзаде все наши художники использовали силу художественного языка, художественного слова. Средства художественного описания и выражения делают мысль, которую писатель, поэт хочет донести до читателя, более красочной и читабельной. Путем художественного описания мы встречаем более лирические и эпические типы.

Обучение учащихся средствам художественной выразительности в вузе помогает им глубоко понять идеи, которые поэт или писатель хочет донести до читателя, и освоить понятия, связанные с теорией.

Summary

Fuzuli to S.Vurgun, B.Vahabzade, all our artists used the power of artistic language, artistic word. The means of artistic description and expression make the idea that the writer, the poet, wants to convey to the reader more colorful and more readable.

By means of artistic description we come across more lyrical and epic types. Teaching students the means of artistic expression in high school helps them to deepen their understanding of the ideas that the poet or writer wants to convey to the reader and to master the concepts of the metaphor